

УДК 343.3/7

**АНТИКРИМІНАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВОВЕ СТИМУЛЮВАННЯ
(ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І МЕТОДОЛОГІЇ)**

Житний О. О.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Терещук С. С.,

кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінального процесу факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

Анотація У статті розглянуто теоретичні проблеми позитивного стимулювання в діяльності, спрямованій на протидію злочинності. Визначено основні чинники, які зумовили розвиток цього методу в зазначеній діяльності. Показано зв'язки між позитивним і негативним стимулюванням як методами, що використовуються в протидії злочинності. Окреслено інститути кримінального права, в яких використано метод позитивного правового стимулювання. Вказано на перспективи їх розвитку.

Ключові слова: злочин, протидія злочинності, метод, стимулювання, заохочення, покарання, кримінальне право, звільнення від кримінальної відповідальності.

Аннотация В статье рассмотрено теоретические проблемы позитивного стимулирования в деятельности, направленной на противодействие преступности. Определены основные факторы, которые обусловили развитие этого метода в указанной деятельности. Показаны связи между позитивным и негативным стимулированием как методами, используемыми в противодействии преступности. Определены институты уголовного права, в которых использован метод положительного правового стимулирования. Указаны перспективы их развития.

Ключевые слова: преступление, противодействие преступности, метод, стимулирование, поощрение, наказание, уголовное право, освобождение от уголовной ответственности.

Annotation The theoretical problems of positive incentives in activities aimed at combating crime. The main factors that led to the development of this method in the said activity. Showing the connection between positive and negative incentives as the methods used in combating crime. Defined institutions of criminal law, in which the method of positive legal incentives. Shown the prospects for their development.

Key words: crime, combating crime, method, promotion, promotion, punishment, criminal law, exemption from criminal liability.

Визначаючи злочинність та окремі злочини соціально деструктивними масовими чи індивідуальними поведінковими проявами, юридична наука стикається не лише з проблемами превентивного публічно-правового впливу на них (такого, як протидія, запобігання, попередження, покарання), а й з необхідністю схилення до свідомої відмови громадян від їх відтворення, із завданням розробки раціональних засобів стимулювання кримінально правомірної чи кримінально правослужняної поведінки.

Серед внутрішніх факторів правомірної поведінки, які під впливом зовнішніх факторів впливають на вибір поведінки особи, відома ціла палітра мотивів: переконаність у суспільній корисності вчинку, обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок, почуття відповідальності, корисність вчинку для інших, побоювання морального осуду або юридичної відповідальності тощо [1, с. 108]. При цьому в теорії й практиці правового стимулювання вироблено два основних способи зовнішнього впливу на свідомість і волю людини – переконання й примус. У обох випадках механізм такого впливу збігається: об'єкту впливу (управління) пропонуються цілі й варіанти поведінки, які можуть відрізнятись від його власних. При цьому залежно від того, яке значення має той або інший

стимул для своїх адресатів, він може бути позитивним або ж негативним. Позитивні стимули виражаються в пільгах, перевагах для особи, а негативні – в несприятливих для неї наслідках. Слід визнати, що в антикримінальній діяльності (перш за все це стосується застосування кримінального права) з розмаїття засобів, які спонукають до правомірної поведінки, провідним був і залишається метод, за якого особа, котра вчинила кримінальне правопорушення, зазнає державного примусу шляхом реалізації щодо неї комплексу суттєвих правообмежень, які утворюють зміст застосованого (призначеного й виконаного) кримінального покарання. Вивчення механізмів впливу останнього на засуджених дозволяє вважати його негативним стимулом до правослужняної поведінки зазначених осіб. Покарання формує в психіці особи стійкі контрмотиви злочинним формам поведінки у вигляді страху як особливого емоційного стану особи, що викликає прагнення уникнути неприємних відчуттів та переживань, обумовлених обмеженнями й позбавленнями, які складають зміст покарання [2, с. 198]. Саме так, як правило, забезпечується запобігання ремісії негативних правозначимих вчинків (вчинення особою нових злочинів).

Неспроможність покарання у рафінованому вигляді в повній мірі задовольнити запити суспільства на ефективність антикримінальної політики держави стає все більш очевидною та вимагає замислюватись про диференціацію заходів

правового впливу в цій сфері діяльності, про введення до них не лише негативних, а й позитивних стимулюючих елементів, про їх раціональний синтез. Як було помічено ще Л. І. Петражицьким, мотиваційний вплив права полягає як у генеруванні позитивних імпульсів до тієї чи іншої поведінки (позитивна правова мотивація), так й в усуненні чи попередженні проявів різних мотивів на користь певної поведінки, в усуненні «спокус» та ін. (негативна правова мотивація) [3, с. 644].

Зважаючи на недостатню ефективність негативного стимулювання в антикримінальній діяльності, серед фахівців, відповідальних за її організацію, здійснення й теоретичне забезпечення, спостерігається поступовий відхід від примату ідеї кари в управлінні поведінкою осіб, які вчиняють (вчинили, можуть вчинити) суспільно небезпечні діяння. Стає все більш зрозумілим, що соціальне призначення кримінального (а також кримінально-виконавчого, кримінального процесуального) права полягає не лише у встановленні й реалізації заборон, але і в забезпеченні позитивного ставлення правопорушників до вимог, які висуваються до них у сфері соціального спілкування. У зв'язку із цим зросла наукова увага до ролі кримінально-правових встановлень, здатних спрямовувати особу, яка вчинила злочин, до певної юридично значущої поведінки.

Норми й інститути кримінального права, в яких домінуючим методом впливу на поведінку особи визначено позитивні правові стимули, позначаються юридичною доктриною як заохочувальні. У вітчизняній кримінально-правовій науці їх вивченню приділяли увагу П. Андрушко, Ю. Баулін, А. Вознюк, Н. Гуторова, О. Дудоров, В. Куц, М. Мельник, А. Музика, О. Наден, Є. Назимко, Ю. Пономаренко, В. Примаченко, А. Савченко, Є. Фесенко, П. Фріс, М. Хавронюк, Н. Хлистова, О. Шамара, С. Яценко та ряд інших фахівців. Значним внеском у розвиток відповідних проблем є наукові розробки П. Хряпінського. Водночас, дотепер низка теоретико-методологічних питань кримінально-правового стимулювання (перш за все позитивного) лишаються проблемними в доктрині кримінального права та чекають на законодавче вирішення. Аналіз деяких з цих питань визначає завдання цієї публікації.

Своєму розвитку позитивне кримінально-правове стимулювання завдячує зміні у кримінальній політиці, які розпочались наприкінці ХХ ст. та призвели до певного перегляду ідеології протидії злочинності, до відмови від ідеї безкомпромісності в цій сфері публічно-правових практик. У цілому, на нашу думку, потреба в активізації його використання обумовлена низкою чинників. Так, сьогодні серед криміналістів утвердилось розуміння того факту, що репресивна модель кримінальної юстиції є досить витратною (матеріально й соціально), і кару не слід розглядати як єдино можливий засіб реалізації стратегічних і тактичних завдань протидії злочинності, виправлення правопорушників, відновлення соціальної справедливості, відшкодування заподіяної злочинами шкоди, досягнення стійкої, зразкової, соціально-активної й правослухняної поведінки особи [4, с. 39]. Тому в кримінально-правовому регулюванні окрім примусу

й загроз застосування репресивних санкцій посилилось значення заохочень за суспільно корисну (соціально позитивну) діяльність особи, завдяки чому воно стає не лише інструментом примусу, а й засобом досягнення соціальної згоди.

Поширення метод позитивного правового стимулювання в кримінальному праві України відбувається й у зв'язку із поширенням ідей гуманізації у протидії злочинності. Так, гуманізація стала актуальною тенденцією сучасного кримінального права, що відбувається, зокрема, завдяки розробкам заходів кримінально-правового впливу, альтернативних кримінальній відповідальності. Тому ідея невідворотності кримінальної відповідальності сьогодні певною мірою поступилась доцільності кримінально-правового впливу. Слід підкреслити, що зазначені тенденції синхронізуються з одним із глобальних векторів розвитку кримінально-правової політики. Так, в матеріалах Семінару до XII Конгресу ООН із попередження злочинності й кримінального правосуддя відзначено: згідно з Всесвітнім реєстром кількості ув'язнених у виправних установах всього світу містяться більше 9,8 млн. осіб, і за останнє десятиліття у багатьох країнах чисельність ув'язнених збільшилася. Кожне суспільство повинне вибрати стратегії, які допоможуть найрезультативніше вирішити завдання, пов'язані з переповненістю виправних установ. У зв'язку із цим Конгрес рекомендує розглянути різні заходи (у т. ч. альтернативи ув'язненню) на кожній стадії кримінального процесу, заміну кримінальної відповідальності альтернативними видами виправного впливу, реституційного правосуддя [5]. Зважаючи на ці рекомендації зазначимо, що, наприклад, в кримінальному праві застосування заохочень справді сприяє підвищенню його ефективності, адже в ситуації позитивної мотивації рушійною силою бажаної поведінки стає не лише припис, створений державою але й власний інтерес людини, її зацікавленість. Особа, яка потрапила у сферу впливу кримінального закону, отримує можливість, при дотриманні певних умов, розв'язати конфлікт найбільш сприятливим для себе чином (заслуживши пом'якшення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності тощо). Отже, норми, які містять елементи позитивного стимулювання, свідчать про наявність альтернативних засобів вирішення кримінально-правових конфліктів [6, с. 13].

Не слід випускати з уваги й вплив прагматичних міркувань на генезис механізмів позитивного стимулювання в ході протидії злочинності. Так, давно відома практика застосування правоохоронними органами позитивних стимулів для залучення до співпраці певного кола правопорушників (зокрема, коли злочинець звільняється від кримінальної відповідальності або від покарання чи отримує суттєве його пом'якшення за інформацію, що має високу оперативну чи доказову цінність) [7, с. 53]. Отже, встановлюючи в законі правові підстави для подібних компромісів (таких, наприклад, як ч. 2 ст. 255 КК України), законодавець орієнтує цим правозастосовця на приділення уваги стратегії й тактиці гнучкого

реагування на вже вчинені злочини, в тому числі в процесі оперативного, слідчого та судового провадження. Впровадження позитивного стимулювання в таких випадках продиктоване потребами правозастосовної практики й обумовлене переоцінкою законодавцем соціального смислу діяльності органів кримінальної юстиції.

Слід визнати, що ідеї позитивного стимулювання (й нормативні приписи, які призначені його реалізувати) у кримінальному праві далеко не нові. Наприклад, вже у Правах, за якими судиться малоросійський народ (1744 р.) передбачалось звільняти від кримінального переслідування учасників злочинних об'єднань, якщо вони сприятимуть його викриттю [8, с. 26]. Водночас, поширення відповідні інститути набувають лише сьогодні. Так, до складу інститутів, в яких використано позитивні кримінально-правові стимули, згідно з КК України належать: добровільна відмова при незакінченому злочині (позитивний стимул – гарантія виключення кримінальної відповідальності шляхом невизнання злочином вчиненого особою до моменту остаточної відмови від продовження посягання), звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із позитивною посткримінальною поведінкою (позитивний стимул – гарантована відмова держави від реалізації свого повноваження засудити особу, яка вчинила злочин), обставини, що виключають злочинність діяння (позитивний стимул – схвалення, визнання правомірною поведінки особи, яка за передбачених законом підстав заподіє шкоду охорон), звільнення від покарання та його відбування (позитивний стимул – повна чи часткова відмова держави від реалізації права обмежити права й свободи засудженого за злочин, а також зменшення обсягів, інтенсивності й тривалості таких обмежень), судимість (позитивний стимул – дострокове припинення державою негативного кримінально-правового й загально правового статусу судимої особи). Водночас, використанню методу позитивного стимулювання законодавець не надав значення, конструюючи інститут заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Жодних положень, які б схилили особу до визначених законом моделей позитивної (кримінально правозначимої) поведінки він, як свідчить аналіз Розділу XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» Загальної частини КК України, не містить.

Позитивне стимулювання має достатнє теоретико-методологічне обґрунтування. Так, у загальній теорії правознавства констатується, що заохочення дозволяє формувати позитивну мотивацію особи, надаючи їй можливість усвідомити привабливість сприятливих наслідків, що забезпечує досягнення необхідного результату [9, с. 64]. При цьому галузевою специфікою позитивного стимулювання в кримінальному праві є, передусім, позбавлення особи обов'язку нести відповідальність за вчинені нею діяння та їх суспільно небезпечні наслідки [10, с. 143]. У зв'язку із цим у цій галузі існує ціла система позитивних стимулів (заохочень). Так, залежно від стадії, на якій воно відбувається, може бути виділене допенітенціарне, пенітенціарне й

постпенітенціарне заохочення, залежно від наслідку заохочення – виключення, звільнення (позбавлення) або пом'якшення кримінально-правового обтяження [11, с. 40]. Така система не створена законодавцем випадково чи інтуїтивно. Вона має певні кримінологічні, соціопсихологічні, нормативні й кримінально-політичні передумови. Так, добре відомо, що цінність, значущість предмету заохочення для особи, яка вчинила злочин, залежить від того, на якій стадії відносин (кримінально-правових і кримінально-процесуальних) вона перебуває. Не випадково найбільша частина норм з позитивним стимулюючим ефектом сьогодні сконцентрована в Особливій частині КК України (т.з. «спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності»). Ці норми мають певним чином впливати на свідомість і волю того, хто, вчинивши певний злочин, ще не засуджений за нього. Тому в них передбачено лише один засіб позитивного стимулювання – гарантія безумовного й повного звільнення від кримінальної відповідальності, яке є для порушника закону найбільш дієвим позитивним стимулом до певних форм поведінки на допенітенціарній стадії кримінально-правових відносин [12, с. 80]. Після засудження особи за злочин у неї зростає прагнення якнайшвидше позбутись покладених на неї правових і фактичних обмежень. Як свідчать соціопсихологічні дослідження, особи, засуджені за злочин, велике значення надають послабленню щодо них каральних заходів [13, с. 187–188]. Тому змістом позитивного правового стимулювання є дострокове зняття цих обмежень або їх пом'якшення. Саме таким чином, наприклад, має діяти позитивне стимулювання у нормах про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання: згідно з ч. 2 ст. 81 КК України таке звільнення може бути застосоване за умови, що засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення.

Підводячи підсумок зазначимо, що актуальність досліджень проблем і перспектив позитивного стимулювання в сучасній системі заходів протидії злочинності обумовлюється потребами розвитку засобів, спрямованих на переконання суб'єктів, яким спрямовано кримінально-правові «меседжі», до усвідомленого вибору ними правослужняної лінії поведінки. Позитивне стимулювання передбачає надання суб'єкту можливості вчинити певні соціально схвалювані дії або відмовитись від діяльності, яка є відхиленням від соціальних і правових норм. Водночас, позитивні й негативні стимули не є цілком ізольованими одні від одних. Домогтись такого позитивного результату, як соціально корисна й правослужняна поведінка особи, з максимальним ефектом можна лише шляхом гармонійного поєднання цих стимулів [14, с. 28]. Так, дієвість заохочення до соціально корисної поведінки в кримінальному праві суттєвим чином залежить від ефективності іншого (протилежного, негативного) кримінально-правового стимулу – покарання. Лише синтез негативного й позитивного стимулювання в антикримінальній діяльності може створити систему зовнішніх спонук, які можуть забезпечувати коригування юридично значущої поведінки осіб, які перебувають у сфері дії кримінально-правових норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.
2. Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизмы действия / А. Ф. Мицкевич. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 329 с.
3. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – Т. 2. – С.-Петербург : Типография СПб акц. общ. «Слово», 1907. – 656 с.
4. Звечаровский И. Э. Уголовно-правовые нормы, поощряющие посткриминальное поведение личности / И. Э. Звечаровский. – Иркутск : Изд-во Иркут.ун-та, 1991. – 160 с.
5. Двенадцатый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию (Сальвадор, Бразилия, 12–19 апреля 2010 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unodc.org/documents/crime-congress/12th-Crime-Congress/Documents/A_CONF.213_13/V1050532r.pdf.
6. Попаденко Е. В. Альтернативные средства разрешения уголовно-правовых конфликтов: российский и зарубежный опыт : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право

- и криминология; уголовно-исполнительное право» / Е. В. Попаденко. – Краснодар, 2008. – 27 с.
7. Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс: монографія / Г. О. Усатий. – К. : Атіка, 2001 – 128 с.
8. Права по которым судится малороссийский народ. – Киев : Б.в., 1879. – 1069 с.
9. Гушина Н. А. Поощрительные нормы российского права: теория и законодательная практика / Н. А. Гушина. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 294 с.
10. Филимонов В. Д. Охранительная функция уголовного права / В. Д. Филимонов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 198 с.
11. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : монографія / П. В. Хряпінський. – Х. : Харків юридичний, 2009. – 840 с.
12. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : монографія / О. О. Житний. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 152 с.
13. Общественное мнение и преступление / Ефремова Г. Х., Лежава Г. Ш., Ратинов А. Р., Шавгулидзе Т. Г. – Тбилиси : Изд-во «Мединереба», 1984. – 300 с.
14. Голик Ю. В. Философия уголовного права: современная постановка проблемы / Ю. В. Голик // Философия уголовного права. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 6–52.

УДК 343.9

**ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНОМУ НАСИЛЬСТВУ
НА ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОМУ РІВНІ (КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Храмцов О. М.,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових
дисциплін юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація Розглянуто заходи загальносоціального запобігання злочинам, пов'язаним з насильством. Аналізується закордонний досвід такої діяльності. Надаються авторські рекомендації щодо вдосконалення практики застосування цих заходів.

Ключові слова: кримінальне насильство, особа злочинця, запобігання, протидія злочинності.

Аннотация Рассмотрены меры общесоциального предотвращения преступлений, связанных с насилием. Анализируется зарубежный опыт такой деятельности. Предлагаются авторские рекомендации по практике применения этих мер.

Ключевые слова: кримінальне насильство, личность преступника, предотвращение, противодействие преступности.

Annotation The article is considering the general social measures to prevent crimes related to violence. Analyzed international experiences of such activity have been given. The author's recommendations on the practical application of these measures have been given.

Key words: criminal violence, the identity of the offender, preventing, combating crime.

Проблема запобігання кримінальному насильству є однією з найгостріших у нашій країні. Насильство отримує все нові форми та прояви, характеризується озброєністю, проникає у всі сфери існування суспільства. В той же час влада пропонує все нові і нові кримінально-правові, репресивні методи протидії злочинам, які пов'язані з насильством. Заклики запобігати таким злочинам більше носять декларативний характер і поширені в середовищі науковців. Практичні працівники мають незначний досвід такої діяльності. Але протидія злочинності повинна починатися не з встановлення кримінальної

відповідальності, а з заходів загальносоціального запобігання. Саме на цьому етапі здійснюється усунення тих передумов, які сприяють вчиненню злочинів.

Запобігання кримінальному насильству було предметом вивчення в роботах учених-кримінологів: С. М. Абельцева, Ю. М. Антояна, О. М. Бандурки, В. С. Батиргареевої, А. Б. Благої, В. В. Голіни, Б. М. Головіна, О. М. Гуміна, С. Ф. Денисова; Т. А. Денисової, О. М. Джуґи, А. Ф. Зелінського, О. М. Ігнатова, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Е. П. Побіґайла, А. Б. Сахарова, А. І. Тузова, В. О. Тулякова, В. П. Філонова, В. І. Шакуна, С. А. Шалгунової та інших. Проте, незважаючи на значний внесок у розвиток теорії охорони особи від

© Храмцов О.М., 2016